



## Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis

- Self From a Sufi Perspective -

Hasan BULUT\*

**Atıf/Citation:** Bulut, Hasan. "Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis/ Self From a Sufi Perspective". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, ( Bahar 2020- 1): 165-188.

### Öz:

Kur'an-ı Kerim, anlaşılacak ve uygulanacak amacıyla tüm insanlığa bir hidayet kaynağı olarak gönderilmiştir. Kur'an'ın üzerinde durduğu konu veya kavramlar genel olarak kolay anlaşılır. Ancak bunlardan bir kısmının anlaşılması zordur. İslâm âlimlerinin üzerinde fikir birliğine varamadıkları kavramların başında kuşkusuz nefis konusu gelir. Bu kavramın mahiyetiyle ilgili bizzat Hz. Peygamber (sas) yeterince açıklamalar yapmasına rağmen sonradan ortaya çıkan bazı gruplar, bunu kendi mezhep veya tarikatlarının bakış açısıyla te'vil etmeye çalışmışlardır. Tasavvuf ehli, nefis kavramının geçtiği âyetleri işârî ve batınî tefsîr metoduyla açıklamaya çalışmışlardır. Onlar genellikle nefis kelimesine olumsuz mana yükleyerek görüş ve düşüncelerini bu anlam çerçevesinde oluşturmuşlardır. İşte bu çalışmada nefsin mahiyeti, çeşitleri, nefsin hevâsı ile mücâhede yöntemi ve bu mücâhede sonunda imtihanı kazanan ve kaybedenlerin nasıl bir akibetle karşılaştıkları tasavvufî bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Kur'an, Tefsîr, Yorum, Tasavvuf, Nefis.

### Abstract:

The Qur'an was sent to all humanity as a source of guidance in order to be understood and practiced. The subjects or concepts that the Quran emphasizes are generally easy to understand. However, some of them are difficult to understand. Undoubtedly, the issue of self is one of the concepts that Islamic scholars cannot reach consensus on. Although the Prophet himself made enough explanations about the nature of this concept, some groups that emerged later tried to interpret this from the perspective of their own sect or sect. Sufis have tried to explain the verses in which the concept of exquisite passes by the method of communal and batini interpretation. They generally formed their opinions and thoughts within this meaning by putting negative meanings on the word self. In this study, the nature of the self, its varieties, the method of the fight against the seduction of the self, and what kind of fate of those who won and lost the test in this struggle will be discussed through a sufistic perspective.

**Key Words:** Qur'an, Commentary, Comment, Mysticism, Self.

\* Dr., hasanbulut1244@gmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789.

## 1. GİRİŞ

Onun anlaşılmasına, yorumlanmasına ve uygulanmasına ilk öncülük edenlerin başında Hz. Peygamber gelir. Dolayısıyla İslâm düşünce sisteminin merkezinde Kur'ân ve sünnet vardır. İslâm'a bağlı olduğunu iddia eden tüm ekollerin yaptıkları yorumlar, onlara dayandırılır. Bu durum, İslâm bünyesinde birçok zâhirî veya bâtinî mezhebin farklı düşünce ve anlayışlarla ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

İslâm adı altında kendilerine özgü birtakım fikir ve ilkeleri olan ekollerin en önemlilerinden biri tasavvufî düşünceye sahip olanlardır. Onların birçoğu bu öğreti ve düşüncelerini Kur'ân'a dayandırmanın zorunluluğuna inanmış, buna bağlı olarak kendilerince ölçütlerini belirledikleri işâri tefsîr yöntemini oluşturmuşlardır. Onları diğer tefsîr metotlarından farklı kılan unsur, Kur'ân'ın zâhir ve bâtin şeklinde iki yönünün olduğunu iddia etmeleri ve bâtin ilmini yalnızca ilâhî bilgiyi kesbetmiş âriflerin elde edebileceğine inanmalarındır.

Mutasavvıflar, âyetleri yorumlarken "tefsîr" kavramını kullanmaktan sakınmış, yaptıkları yorumları yalnızca "işâret" olarak adlandırmışlardır. Kur'ân âyetlerini yorumlamaya karşı onların bu temkinli duruşları, aşırı yorumda bulunarak düşüncelerini Kur'ân'ın bir parçasıymış gibi gösterenlere kıyasla masumane bir yaklaşım tarzı olabilir. Onlar birçok konuda bu temkinli yaklaşımlarını sergiledikleri gibi nefis konusunu ele alırken de göstermişlerdir.

Dinî kaynaklarda nefis ile ilgili birçok açıklamalarda bulunulmuştur. Ancak sûfîler, yapılan bu izahatlardan farklı olarak genellikle nefsin fenalıkları, zaafı, hastalıkları, tuzakları, bunları bertaraf etmenin yolları, bunlardan korunmanın çareleri ve nefis tezkiyesi gibi nefsin olumsuz tarafları üzerinde daha sıklıkla durmuşlardır. Onların bu tutumları, nefis gibi Kur'ânî kavramların özünden saptırılmasına sebebiyet vereceği düşüncesiyle bazılarınca eleştirilmiştir. Ancak bu çalışmada yapılan bu eleştiriler de dikkate alınarak nefsin olumlu taraflarıyla birlikte olumsuz taraflarının daha fazla irdelenmesi yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermemelidir. Bu çalışmadaki amacımız, ne mutasavvıfların nefis konusundaki görüşlerini tamamen kabul etmek ne de onların bu husustaki düşüncelerinin tümünü dindışı görerek haksızca eleştirenleri savunmaktır. Bu hususta yapılması gereken öncelikli iş, Kur'ân ve sünnetten yararlanarak insanı ifrat ve tefrite sevk eden tüm düşüncelerden uzak durmak ve mutedil bir yaklaşım sergilemektir.

## 2. NEFSİN TANIMI VE NİTELİKLERİ

Çoğulu (نُفُوسٌ-أَنْفُسٌ) olan (النَّفْس) nefis kelimesi; insanın kendisi,<sup>1</sup> özü, duyuları, içindeki mânevî gücü, becerileri, heves ve ihtiyaçları, istekleri anlamındadır. Bu kelime kalp, topluluk, can, hayat, kan, benlik, rûh ve zat manalarına da gelir.<sup>2</sup> Tasavvufî bir terim olarak ise nefis, insanda var olan kötü huylara kaynaklık eden arzular, güdüler, eğilimler, duygular bütünü ve insanın bizzat kendisi demektir.<sup>3</sup> Kuşeyrî (v.465/1072), nefis kelimesinin kayıtsız olarak kullanılması durumunda varlık ya da cisim anlamını taşımayacağını bundan maksadın, kulun kötü fiil ve ahlâkının kastedildiğini belirtir.<sup>4</sup>

Kur'ân'da nefis kavramı, kalp, rûh, insanın kendisi, aynı dinde olanlar, birbirinden olan insan, can ve hayat anlamlarıyla 298 âyette,<sup>5</sup> yedi farklı manada geçmiştir.<sup>6</sup> Bunlar içinde en çok kullanılanlar, insanın kendisi, özü, zatı gibi manalardır.<sup>7</sup>

Yukarıdaki tanımlar dikkate alındığında, her bir varlığın kendisine nefis denildiği gibi bunlara yön veren mânevî güce de bu ismin verildiği görülür. İnsan, cisim ve ruhtan teşekkül eden bir varlık olduğundan mânevî yönünü oluşturan rûhuna da nefis denilir. Bedenin ihtiyaç duyduğu şeylerin şekillendiği ve ortaya çıktığı yer nefistir. Nefsin normal arzuları yaşamın idamesi için lüzumludur. Zaten Kur'ân'a göre nefsin bütün istekleri kötü değildir. Nefis, insanda var olan tabiî eğilimlerin toplamıdır. Sadece hevâ, nefsin olumsuz yö-

<sup>1</sup> Ebû'l-Hasen b. Süleymân el-Mukâtil, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, 1994), 352-354; Huseyn b. Muhammed ed-Dameğânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1983), 462-463.

<sup>2</sup> Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd Handâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 4/248; Rağîb el-İsfahânî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 973; Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Yusuf Bikâ'î, İbrâhîm Şemsuddîn, Nedâl Alî, (Beyrut: 1426/2005), 4/3982-3983.

<sup>3</sup> Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ullûmu'd-Dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yay., 1989), 3/3.

<sup>4</sup> Abdulkarîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyrî*, çev. Ali Aslan, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006), 150.

<sup>5</sup> Muhammed Fûâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhsin Bidârfur, (Kum: İntişarât Bidâr, 1412/1991), 642-644.

<sup>6</sup> Mukâtil, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 270-271.

<sup>7</sup> el-İsfahânî, *Müfredat*, 973.

nünü teşkil eder. Lakin ruhun huzurlu bir hayata kavuşması, hevânın esaretinden kurtulmasına bağlıdır.

Tasavvufta nefis, maddi haz ve şehvetlerin, arzuların, günahların ve şerhlerin barındığı yer olarak kabul edilir. Bu arzuların en tehlikelisi tasavvuf erbabınca makam sevgisidir. Nefis ile mücadele eden, onu zayıflatarak öldüren kimse, ruhunu müşahede ve marifet ile ihya eder. Hevâsı peşinden giden, nefsin isteklerine boyun eğen kimse ise ruhunu kötü hasletlerle kirletir.<sup>8</sup> Tasavvufta nefis, kötü huy ve süflî arzular manasında kötülüğü emreden bir varlık olarak anlaşılır. “Sana gelen iyilik Allah’tan, başına gelen kötülük ise nefisindedir” (en-Nisâ 4/79) âyeti ile “Allah’ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz”<sup>9</sup> hadisi bu hükmü destekleyen delillerdendir. Şeytana her hususta yardımcı olan nefis, insanın en büyük düşmanı olarak görüldüğünden müminler, nefisleri ile baş başa kalmaktan her zaman Allah’a (cc) sığınmışlardır.<sup>10</sup>

Nefsin, yapısı gereği insana kötülüğü ısrarla emrettiği, onu fenalığa sürüklediği Kur’ân’da çokça ifade edilir (Yûsuf 12/53). Nefis, sahibini aşırı isteklere meylettirerek genellikle kabiliyetini bu kötü yönde kullanır.<sup>11</sup> Hak Teâlâ’ya sığınmayan birinin, nefsin bu dürtüsüyle kötülük işlemeye eğilim gösterme olasılığı çok yüksektir. Lakin Allah’ın (cc), koruma altına aldığı, günahlardan uzak tuttuğu, manevî mertebelerle yücelttiği nefisler bu tuzaklara düşmezler. O’nun korumasına alması, nefsin fenalığı emredici özelliğini etkisiz kılar:<sup>12</sup> “Ben nefsimi aklamıyorum. Çünkü nefis, kötülüğü şiddetle emredendir. Ancak Rabbinin esirgediği hariçtir” (Yûsuf 12/53). Mutasavvıflar bu âyetin işârî tefsîri bağlamında nefsin asla temize çıkarılmaması ve daima sorgulanması gerektiğini ifade ederler.<sup>13</sup>

<sup>8</sup> Ahmed el-Hasenî İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Medîd fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân, (Kahire: y.y., 1999), 1/102-120; Mahmut Ay, *Kur’ân’ın Tasavvufî Yorumu-İbn Acîbe Örneği*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 253.

<sup>9</sup> Ebû Muhammed ed-Dârimî, *Sunen-i Dârimî*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), “Nikâh”, 20; en-Nesâî, Ahmed b. Şu’âyib, *Sunen-i Nesâî*, trc. Bedrettin Çetiner, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), “Cum’a”, 24.

<sup>10</sup> Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/527.

<sup>11</sup> Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, thk. M. Nûr Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canbolat, Âlim Gür, (Ankara: Akçağ Yay., 1995), 4/485.

<sup>12</sup> Ahmet Ögke, *Kur’ân’da Nefs Kavramı*, (İstanbul: 1997), 32.

<sup>13</sup> İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Medîd*, 2/606.

Kur'ân'da nefsin, insanı kötülük işlemeye meylettiren bir özellikte olduğunu haber veren başka âyetler de mevcuttur. Meselâ, Yûsuf'un (as) kardeşleri sahte kan bulaştırılmış bir gömleği getirdiklerinde babaları Yakup (as): "Herhalde nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sevk etmiş" (Yûsuf 12/18) diyerek onların yalan söylediklerini anlamıştır. Onlar nefislerine uyararak Yûsuf'a (as) bu komployu kurmuşlardır.<sup>14</sup>

Sâmirî adındaki putperest, nefsin kötü telkinlerine uyararak buzağı heykeli yapmış, İsrâiloğullarını buna taptırarak saptırmıştır. Bu durumun sebebini soran Hz. Mûsâ'ya (as) Sâmirî: "Nefsim bana böyle yapmamı hoş gösterdi" (Tâhâ 20/96) diyerek kendini savunmuştur. Sâmirînin bu sözü, "beni bu fiili yapmaya kimse zorlamadı. Bu hususta ben kendi isteğimle nefsimin davet edip, bana süslediği şeyi yaptım" anlamında yorumlanmış, nefsinin kendisine o kötü fiili güzel göstermesi de nefsin bir özelliği olarak gösterilmiştir.<sup>15</sup>

Nefis, kendini doğruluğun bir ölçüsü olarak görerek ve göstererek insanı saptırmaya çalışır. Yeryüzünde işlenen günahların birçoğu nefsin kurduğu bu tuzak sebebiyle gerçekleşir. İnsanların nefislerini birer ilah olarak görerek zulümde bulunmaları nefsin bu özelliğinden kaynaklanır. Kur'ân'a göre nefis, şeytân ile işbirliği kurarak insana günah işletir, ancak şeytân ahirette nefis ile yaptığı bu anlaşmaya sadık kalmayarak onu çaresiz bırakır: "Öyleyse beni suçlamayın, nefsinizi suçlayın. Ben sizi kurtarıcı değilim, siz de beni kurtarıcı değilsiniz" (İbrâhîm 14/22). Nefis, azabı görünce pişmanlık duyar, bu durum işlenen fenalıklara kendisinin sebep olduğunun kabulü anlamına gelir (Zümer 39/56). Şeytân, verdiği telkinlerle öncelikle nefsin dizginini ele alarak onu kandırır, daha sonra ise nefis, şeytanın da vazifesini üstlenerek insana bazı fenalıkları yapması yönünde fısıldar.<sup>16</sup> Bu durumu Kur'ân şöyle haber verir: "Şüphesiz ki insanı yaratan Biziz ve nefsinin ona neler fısıldadığını da Biz biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız" (Kâf 50/16).

İnsanı hak dinden, istikâmetten uzaklaştıran, kötü huylara ve arzulara yönlendiren nefistir: "Kendini (nefsini) tanımayanndan başka İbrâhîm'in dininden kim yüz çevirir?" (el-Bakara 2/130). İnsanın hevâsının peşinden gitmesi,

<sup>14</sup> Ebû'l-Fidâ İmaduddîn İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, (b.y.: Daru't-Tayyibe li'n-Neşr, 1420/1999), 4/375; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsîri*, (İstanbul: Bilmen Yay., 1985), 3/1546.

<sup>15</sup> Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, (*Tefsîru'l-Kebîr*), trc. Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 16/38.

<sup>16</sup> Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, 32.

Hak Teâlâ'ya ortak koşması gibi (Necm 53/23) bütün büyük günahlar nefsin taşıdığı bu nitelikler sebebiyledir.<sup>17</sup>

İnsana cimriliği emreden nefis, onun cömertlik duygusunu körelterek infak ve şükürden alıkoyma ve itidal çizgisinden uzaklaştırır (Haşr 59/9). Nefis, bencil ve kıskanç olduğundan insanda potansiyel olarak var olan bu duyguların harekete geçmesine de öncülük eder (Nisâ 4/128). Nefisteki bu özellikler, insanlar arasında fesadın, adavetin, azgınlığın yayılmasına ve bencilliğin, hürsün artmasına imkân sağlar. Bütün bunlar aynı zamanda bireyin, toplumun ve doğal çevrenin nizamının bozulmasını hızlandırarak hayatı yaşanmaz hale getirir.<sup>18</sup>

Tasavvuf literatüründe nefis kelimesinin iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Birincisi, nefis hallerinin farklılığı nedeniyle çeşitli özelliklerle nitelenen insanın kendisi anlamındadır. Bu anlama gelen nefis kelimesi daha sonraki bölümlerde açıklanacaktır. İkincisi, insanın şehvet ve öfke duyguları gibi kötü özellikleri kendisinde toplayan ve yok edilmesi gereken bir varlık manasındadır. İşte bu çalışmada geçen nefis kelimesini tasavvuf ehli ekseriyetle bu anlamıyla ele almışlardır.

### 3. NEFSİN ÇEŞİTLERİ, MERHALELERİ

İnsan nefis ve bedenden müteşekkil bir varlıktır; bedene canlılık katan nefis olduğuna göre onu bedenden bağımsız kabul etmek doğru değildir. Bu nedenle İslâm âlimlerinden bazıları nefsin temelde bölünmez bir tek parça olduğunu savunmuş ancak nitelik ve nicelik açısından çeşitli olabileceğini belirtmişlerdir.

Bazı müfessirlere göre, bir bedende emmâre (Yûsuf 12/53), levvâme (Kıyâme 75/2), mutmaine (Fecr 89/27-28) olmak üzere üç tür nefis vardır. Bunlar arasında devamlı bir çatışma söz konusudur. Bunlardan hangisi galip gelirse beden onun emri altına girer. Bazı sûfîler, cemâdî, nebâtî, hayvanî ve insanî olmak üzere dört çeşit nefsin olduğundan söz ederler. İnsanı diğer canlılardan farklı kılan bir özelliği, "rabbânî latife" olarak adlandırılan nefse sahip olmasıdır. Hayvanî nefis, atardamarlar vasıtasıyla vücudun her yerine yayılır. Bu nefis, insanî nefsin bineği, kötü duygu ve davranışların da kaynağı olarak bilinir.

<sup>17</sup> Hasan Bulut, *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019), 74.

<sup>18</sup> Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, 32.

Hayvanî nefis dizginlendiğinde insan hayra yakın; dizginlenemediğinde ise kötülüğe daha yakın olur. Hayvanî nefsin ardından giden kimse, nefisini kirletir, insanî nefsin peşinden giden ise onu arındırır. Hayvanî nefis, kötülük yapmayı emreder, insanî nefis ise, işlenen fenalığı zemmederek insanın huzura kavuşmasına yardımcı olur. Riyâzet ve mücâhede ile tezkiye ve terbiye edilen hayvanî nefisten zarar gelmez, bilakis kulluk görevlerini yerine getirirken insanî nefse destek sağlar. Mutasavvıflar, nefis denilince insandan sudur eden kötülüklerin kaynağı olarak bu nefsi gösterir ve bunu “nefs-i nâtika” olarak adlandırırlar.<sup>19</sup>

Bazı sûfîler, nefsi “ruh” anlamında yorumlamışlardır. Eğer onda topraktan gelme özelliği baskın çıkar ve hevâya yönelim olursa ona “nefis” adı verilir. Hevâsının esiri olan nefis de “emmâre”dir. Şayet nefsi Allah (cc) korkusu sarar ve kendisinde kınama düşüncesi hâsıl olursa bu “levvâme” diye isimlendirilir. Rabbini tanıyarak O’na yaklaşan ve O’nun emrine giren nefse “ruh” denilir. Duyu karanlığından temizlenen ve Rabbânî bir nur kesbeden nefis ise “sır” diye adlandırılır. Bu nedenle Kur’ân’da “*De ki ruh Rabbimin emrindedir*” (İsrâ 17/85) buyurulmuştur. Ruha sonradan bulaştığı için kötülük onda ârizî bir durum olup zâtî değildir.<sup>20</sup>

Merhale, belirlenen hedefe kavuşmak için aşılması gereken mekâna denir. Kur’ân nefsin merhalelerinden doğrudan söz etmez. Fakat tasavvufta olumsuz özelliğiyle bilinen nefsin ölümsüzlüğe doğru yükselişini ifade eden yedi mertebesinden söz edilir. Bunları mutasavvıflar şöyle sıralarlar: Emmâre: Karanlıklar mekânı, Levvâme: Nurlar makamı, Mülhime: Sırlara mazhariyet makamı, Mutmainne: Kemal, olgunluk makamı, Râdiye: Mevlâ’ya ulaşma makamı, Mardıyye: Mevlâ’nın fiillerinin tecellî makamı, Kâmile: Mevlâ’nın makam, isim ve sıfatlarının tecellî makamıdır.<sup>21</sup> Nefs-i kâmile dışındakilere Kur’an’dan delil gösterilir.

Emmâre, Allah’ın emir ve yasaklarına uymayan, hevâsının peşinden giden, günah ve şer olan fiillerde bulunmayı emreden nefistir. “*Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis kötülüğü emredicidir*” (Yûsuf 12/53) âyeti bu nefse işaret eder. Tasavvuf ehline göre nefis-i emmâre, ilk aşamadır. İnsan bir şeyhe imtinal ederek bu merhaleyi aşabilir ve bundan kurtulabilir. Bu nefis, insanların

<sup>19</sup> Gazzâlî, *İhyâü Ulûmu’-d-Dîn*, 1/27-29; Uludağ, “Nefis”, 32/527.

<sup>20</sup> İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, 2/34.

<sup>21</sup> İbrahim Hakî Erzurumî, *Marifetnâme*, (İstanbul: Alem Tic. Yay. 1996), 556.

tümünde var olan, Hak Teâlâ'nın rızâsının olmadığı şeylere yönelmeyi arzula-  
yan nefistir. Allah'ın merhamet ettiği kimselerden başka hiç kimse nefsin bu  
yönlendirmesinden kurtulamaz.<sup>22</sup>

Levvâme, Allah'ın emirlerine uyduğunda sevinen, günah işlediğinde  
pişmanlık duyarak kendisini kınayan nefistir. Bu nefis, kötülük işlese de kendi-  
sini eleştirir, iyilik yapsa da daha fazlasını yapmadığından kendisini kınar ve  
nedamet duyar. "*Kıyâmet gününe yemin ederim. Pişmanlık duyan nefse (nefs-i  
levvâmeye) yemin ederim*" (Kıyâme 75/1-2) âyetinde Hak Teâlâ bu nefis üzerine  
and içer. Bu nefis daima kendini sorgular, çevresini gözetir, hevâsının içyüzü-  
nün farkında olur. Kendini kandırılmaktan kurtaran böyle bir nefis Allah nez-  
dinde iyi sayılır.<sup>23</sup>

Mülhime, Allah'ın emir ve yasaklarına uyararak keşfe ve ilhâma mazhar ol-  
an; hayır ve şerri idrâk edebilen, şehvî arzulara karşı direnebilen nefistir. "*And  
olsun nefse isyânını ve itâatını ilhâm edene*" (Şems 91/8) âyetinde bu nefse işaret  
vardır. Mutmainne, tüm inanç esaslarına inanıp bunların gereğini hakkıyla  
yerine getiren, Allah (cc) ile mânevî iletişim kuran ve huzura kavuşan nefistir.  
Dünyaya olan düşkünlükten kurtulup ilâhî âleme yöneldiğinde nefis, bu ismi  
taşır. Nefs-i mutmainne, Kur'ân'da şöyle geçer: "*Ey huzura eren (mutmain) nefis,  
Râzı olmuş (râdiye) ve râzı olunmuş (Mardıyye) olarak Rabbi'ne dön.*" *Gir (iyi) kulla-  
rımın arasına! Gir cennetime!*" (Fecr 89/27-30). Bu merhaleyi aşmış olan bir kimse,  
dinin yasaklarından zorla değil, isteyerek kaçınır. Böylece kalben huzura, ruhen  
mutluluğa ulaşır. Dünyada üzüntü ve sıkıntıdan emin, ahirette de Hak  
Teâlâ'nın lütfuna mazhar olur.<sup>24</sup>

Râdiye, Hak Teâlâ'ya tam bir teslimiyetle yönelen, O'ndan bir an bile gaf-  
lete düşmeyen ve O'ndan kalben hoşnut olan nefistir. Bu nefis-i nâtıkaya Fecr  
sûresinin 28. âyetinde işaret edilir. Ruhun bu merhalesi ancak zevk ile bilinir.  
Bu dereceye yükselmiş olan nefse; vera', ihlâs, muhabbet, huzur, keşif ve  
kerâmet gibi sıfatlar ikram edilir. Nefs-i râdiye sahibi, Allah'tan başka her şeyi  
terk ederek Cemal-i Mutlak'ın şuhûdunda gark olur. Hak Teâlâ'dan gelene  
samimiyetle boyun eğer, edeb deryasına dalar ve hayâsından dolayı, mecbur  
kalmadıkça kendisi için bir şey istemez. Bu aşamaya gelen kâmil insan Allah

<sup>22</sup> İbn Cerir et-Taberî, *Câmi' u'l-Beyân ân Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Mısır: y.y., 1968), 13/1.

<sup>23</sup> Seyyid Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Sâlih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, İbrahim Türklü, İbrahim Tüfekçi, (İstanbul: Dünya Yay., 1991), 10/280.

<sup>24</sup> Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, 30/190.



(cc) nezdinde saygın ve değerlidir. Halk, sebebini bilmedikleri halde adeta cebri olarak ona hürmet ederler.<sup>25</sup>

Mardıyye, Hak Teâlâ'nın kendisinden hoşnut olduğu ve tüm benliği ile Hakk'a boyun eğen nefistir. Fecr sûresi 28. âyette geçen "mardıyye" kelimesi bu mertebeye işaret eder. Allah'ın (cc) "Hayy" ism-i şerifini zikirle çokça meşgul olan ve bu isimle beka bulan kimse "mardıyye" derecesine çıkarak makamını yükseltir.<sup>26</sup>

Kâmile, tüm kötülüklerden arınıp mânevî kemalâta ulaşan nefistir. Bu dereceyi elde eden sâlikin her durumu ibâdet sayılır. Böylece o, marifet makamlarının tümünü aşarak mürşid konumuna yükselir ve kendisinde Hakka'l-yakîn gerçekleşir. Hak yoluna giren bu kâmil, asla yanlış bir itikada sapmaz, şer'î hükümleri nefsinde tam anlamıyla tatbik etmekten de geri durmaz.<sup>27</sup> Nefsin bu yedi merhalesi bazılarınca eleştirilse bile tasavvuf erbabınca bunlar, nefsi terbiye etmek ve insan-ı kâmil olmak için aşılması gereken mekân ve makamlardır.

Bazı tarikatlarda nefis terbiyesi yedi mertebenin her birinde Hak Teâlâ'nın yedi ism-i kemâlinden birinin zikredilerek aşılması suretiyle gerçekleştirilir. Meselâ nefis-i emmâre derecesindeki sâlik, (lâ ilâhe illallah) kelime-i tevhidi şeyhinin tayin ettiği sayıda zikreder; levvâme makamına vasıl olduğunda adı değiştirilir, (Allah) ism-i celâlini zikretmeye başlar. Mülhime makamında (hû), mutmainne makamında (hak) isimleri zikredilir. Son olarak (kakhâr) isminin zikrine vasıl olduğunda sâlik, nefis-i kâmile makamına ulaşır. Keza bu yedi mertebe bağlamında bunların herbirinin bir seyri, âlemi, hali, mahalli, vâridi, şâhidi ve nuru vardır. Sâlik bu mertebelerde seyr-i sülûkta bulunarak nefis-i kâmile makamına vasıl olur ve onun bu yolculukta nefisle ilgili vazifesini yerine getirdiği kabul edilir.<sup>28</sup>

Kur'ân'a göre, Yüce Allah'ın (Âl-i İmrân 3/28, 30; el-En'âm 6/12, 54), insanların ve cinlerin (el-En'âm 6/130), hatta cansız varlıkların (el-Enbiyâ 21/43; el-Furkân 25/3) nefsi vardır ancak meleklerin nefisleri yoktur. Bazı İslâm âlimleri, insanlarda var olan nefsin, cismanî, nefsî ve ruhî olmak üzere üç unsurdan teşekkül ettiğini, nefsin ise üç niteliğinin olduğunu söylerler. Bu nitelikler aklî, hayvanî ve nebatî nefislerdir. Aklî nefiste akıl nefsin ikincil bir niteliğidir. Ne-

<sup>25</sup> İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Ruhul-Beyân*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmudiye, 1933), 10/432.

<sup>26</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/444.

<sup>27</sup> Erzurumî, *Marifetnâme*, 491-493.

<sup>28</sup> Uludağ, "Nefis", 32/528.

batî nefsin asıl vazifesi yiyecek temin etmek ve onu uzuvlara dönüştürmektir. Hayvanî nefsin mahalli kalptir, insan ve hayvanların bütünü hayvanî nefis taşır. Aklî nefis ise mutlak varlığıyla tüm günahlardan temizlenen, yok edilemeyen, ezeli ve ebedî olan bir özelliğe sahiptir. Beden ile birlikte çalışan fakat bedenden tümüyle bağımsız olan aklî nefis, insanın ölümüyle beraber küllî nefse dönüşür. Ruh ise bu üç çeşit nefsin başını çeker.

Kendi dışındakilere kıyasla iki vechi olan insan nefsi, akıllar âlemine dönük vechiyle etkilenir, feyizlenir. Duyular âlemine dönük vechiyle de etkide bulunarak konumca kendinden düşük olan bedenleri hükmü altına alır. Nefis bu fonksiyonuyla bedeni olgunlaştırdığı gibi beden de nefsin aleti olduğundan donanım itibariyle onun olgunlaşmasına hizmet eder. Nefsin her iki açıdan insanî nefsin ahvalini tanzim eden birer kudreti daha vardır. Nefsin akıllar âleminden feyiz aldığı kudrete nazarî kudret, bedeni etkileyip onu idare etmesini sağlayan kudrete de amelî kudret denir. Nefis beden ile birliktelik sağladıktan sonra her kudrete ait kazanımları elde ederek peyderpey bu güçleri olgunlaştırır. Amelî akıl nazarî aklın talimatlarına uyarsa yüce ahlâk, hayvanî güçlere uyarsa kötü huylar hâsıl olur. Bu açıdan bakılırsa insanın ahlâkî ve hukukî fiillerinin temelini, nefsin amelî yönünü teşkil ettiği anlaşılır.<sup>29</sup>

Yukarıda verilen makam ve merhaleler bir bedende bulunan nefsin farklı görüntü ve tezahürleridir. İnsan nefsinde var olan bu farklılıklar bedendeki farklılıktan, nefisteki kabiliyetler de zihinsel ve bedensel kabiliyetlerden daha çoktur. Nefsin merhaleleri adıyla sınıf atlama biçiminde çıkılan makam olarak ortaya konan bu yaklaşımlar, ekseriyetle tasavvufî anlayışa dayanmaktadır. Ancak aklî ve naklî delillere bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında nefisle ilgili Kur'ân'da geçen ifâdelerin, nefsin nitelikleri olarak yorumlanmasının daha doğru olduğu söylenebilir.

#### 4. NEFSİN HEVÂSİ İLE MÜCÂHEDE YÖNTEMLERİ

Süfîler, zühd hayatı yaşamayı kendileri için prensip edinmiş, nefsi ve şeytanı da bu yolda en büyük mani olarak görmüşlerdir. Nefsin süflî, aldatıcı arzularından dolayı nefse "içimizdeki düşman" nazarıyla bakmışlardır. Onlara göre kötülük yapmaya istekli olan nefis, insanları ibadette bulunmaktan ve hayırlı işler yapmaktan her zaman alıkoyar. Bu nedenle zühd hayatında daima

<sup>29</sup> Hidayet Peker, *İbn Sinâ'nın Epistemolojisi*, (Bursa: y.y., 2000), 49-53; Ömer Türker, "Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/531.

nefsin isteklerine karşı çıkmak ve hiçbir surette onunla barışmamak ilke olarak benimsenmiş, saadete ulaşmak için ona galip gelmenin çarelerine başvurulmuştur. Bu bağlamda “En büyük düşmanın nefsidir”<sup>30</sup> hadisini esas alan sûfler, bu düşman ile mücadele etmeyi en büyük cihad saymışlardır. Onlara göre şeytan, nefis kadar tehlikeli değildir. Çünkü şeytan çoğu zaman nefsi kullanarak insanı günaha sokar. Buna binaen Kur’ân’da nefsi sefih olan kimselerden söz edilmiş (el-Bakara 2/13, 142) ve “Nefislerinizi aklamayın” diye buyurulmuştur (en-Necm 53/32).<sup>31</sup>

Hâris el-Muhâsibî (v.243/857), Allah’ı (cc) tanımanın, nefsi tanımakla mümkün olabileceğini iddia eder. Çünkü nefsi tanıyıp, ondan korunmak Hak Teâlâ’ya olan inancımızı ve bağlılığımızı artırır. O, nefse adavet edenin Allah’ı seveceğini, nefsin tanıyanın ona olan kızgınlığını, Allah’a ise olan sevgisini ziyaleştireceğini belirtir. Böylece Muhâsibî, nefis ile mücâhedenin yöntemlerini gösterir.<sup>32</sup>

İnsanın en büyük düşmanının nefsi olduğunu söyleyen sûfler, onu dizginlemek için bireyin sürekli onunla mücahede halinde olması gerektiğine inanırlar. Bu düşman beden içinde gizlendiğinden onu kontrol altında tutmak için bedene sürekli eziyet etmek ve yıpratmak gerekir. Nefis, görünürdeki en kuvvetli düşmandan daha tehlikeli görüldüğünden ona karşı yapılan mücahedenin düşmanla yapılan silahlı savaştan daha korkunç olduğu var sayılır. Oysa düşman ordusuyla yapılan savaşın en faziletli cihat olduğu ve başka amellerin ona denk gelemeyeceğine işaret eden nakiller çoktur. Konuyla ilgili Kur’ân’da şöyle buyrulur: “İman edenlerden özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile mal ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler birbirine denk değildir. Allah, mal ve canlarıyla cihad edenleri derece olarak oturanlardan faziletli kılmıştır. Allah hepsine de cennet sözü vermiştir. Ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle faziletli kılmıştır. Allah affeder ve merhamet eder (Nisâ 4/95-96). Hadis-i şerîfte ise bu hükmü destekleyen şöyle bir rivayet vardır: “Bir adam Hz. Peygambere; ‘Ey Allah’ın Resûlü! Bana Allah yolunda cihada denk bir amel söyle’ diye sorunca O da, ‘ona gücün yetmez’ buyurur. Adam, ‘yine de söyleyin’ de-

<sup>30</sup> İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, nşr. Ahmed el-Kalâş, (Beyrut: y.y., 1985), 1/143.

<sup>31</sup> Uludağ, “Nefis”, 32/527.

<sup>32</sup> Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillâh*, thk. Abdurrahman Abdulhamid el-Berr, (Mısır: Daru’l-Yakin, 1999), 408-411.

yince Hz. Peygamber: ‘Cihada çıktığın andan itibaren aralıksız namaz kılmaya ve iftar etmeden oruç tutmaya gücün yeter mi?’<sup>33</sup> şeklinde cevap verir.

İslâm düşüncesinde bireyin kendini düzeltmesi, Hak Teâlâ’nın emir ve yasaklarına uymaya alışması, şeytanın tuzaklarından uzak durmaya çalışması, iyilik yapmaya yönelmesi, her türlü bela ve musibete karşı sabretmesi, Müslümanların yerine getirmeleri gereken emir ve sorumluluklardandır. İslâm, felaha kavuşmak için iman ile birlikte salih amelde bulunmayı şart koşar. İnsan, iman ederek İslâm’a girer ancak salih amel işlemeden cennete girmesi çok zordur. İnsanın nefisini İslâm’ın tavsiyeleri doğrultusunda eğitmesi ve tüm kötülüklerden uzak durarak onu tezkiye etmeye çalışması, uhrevî mükâfat açısından çok önemli amellerden kabul edilir. Ancak bu durum, âyet ve hadîsten de anlaşılacağı üzere söz konusu ibadetleri düşman ile yapılan savaş ibadetinden daha üstün kılacağı anlamına gelmemelidir. Herbir amelin Allah nezdinde zahmetine ve hikmetine göre mükâfatı farklıdır. Bu nedenle nefis ile mücadelenin önemini arttırmak adına iyi niyetle olsa bile cihat ibadetiyle kıyaslayarak cihadın değerini düşürmek doğru değildir.<sup>34</sup>

Mutasavvıflara göre hakikate erişmek için nefsin tezkiye edilmesi gerekir. Tezkiye için de nefsin tüm kötü arzularına gem vurmaya ve hatta onu öldürmek yani pasifize etmek şart koşulur. Nefis etkisizleştirilince kötülüğe teşvik eden ve günah işleyen kimse kalmaz. Nefis nurun tecellisinde ölecek kaybolduğunda kişi artık daha rahat hayır işlemeye, iyilikte bulunmaya başlar.<sup>35</sup>

Tasavvuf ehli, “*Hevâsını ilah edineni görmedin mi?*” (el-Câsiye 45/23) âyetini delil göstererek nefsi insanın putu şeklinde tasavvur ederler, hakk’a ulaşmak için bu putun kırılması gerektiğini düşünürler. Nefisini süfli arzularından sakındıranların cennete gireceğini bildiren âyette (en-Nâziât 79/40) buna vurgu yapılır. Nefis kendinden hoşlanır, hevâsına tapar, bencildir, gururludur. Zaafiyet, şehvet, cimrilik ve bilgisizlik onun temel nitelikleridir. Nefsin yapısında hayvanlık, şeytanlık, vahşilik ve tanrılık özellikleri vardır. Nefisteki düşmanlığın kaynağı yırtıcılık, oburluğun kaynağı hayvanlık, hilekârlığın kaynağı şeytanlık, kibrin kaynağı ise tanrılıktır. Bu dört özellik sırasıyla köpeğe, domuza, şeytana ve bilge kişiye karşılık gelir. Nefis, içinde bunların tamamını barındırır.<sup>36</sup> Salihler-

<sup>33</sup> Buhari, “Cihad” 1; Müslim, “İmara” 110.

<sup>34</sup> İbrahim Sarmış, *Tasavvuf ve İslam*, (Bursa: Ekin Yayınları, 2005), 61.

<sup>35</sup> İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Medîd*, 1/223, 2/309.

<sup>36</sup> Gazzâlî, *İhyâü Ulûmu’d-Dîn*, 3/10.

den olabilmek, mücadeleyi kazanabilmek, nefisteki tüm bu kötü hasletlerden arınmaya ve bunların yerine güzel ahlâkî meziyetlerle donanmaya bağlıdır.

Tasavvufta nefis ile mücâhedede başarılı olmak için tarikatın ortaya koyduğu prensiplere uymak ve şeyhin rehberliğinde seyr u sülûkta bulunmak şart koşulur. Mücâhede vuslata ulaşmadan önce seyr u sülûk sırasında yapılır. Bu nefis mücadelesinin asıl hedefi, şirkin her çeşidinden kurtulmak<sup>37</sup> ve Hak Teâlâ'yı çokça zikrederek (el-Ahzâb 33/41) rızasına nail olmaktır.

Bazı mutasavvıflara göre nefse karşı sürekli düşmanlıkta bulunmak ve mücadelede aşırıya gitmek İslâm'ın kolaylık ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle tasvip edilmez. İnsanın nefsine adavetle iştiğal etmesi yerine Hak Teâlâ'nın sevgisiyle meşgul olması, yerine getirilmesi gereken vecibelerden kabul edilir. Zira ne kadar bozuk olursa olsun nefsi terbiye edip kontrol altına almak ve terbiye edilmiş nefisten uhrevî amelleri için faydalanmak imkân dâhilinde olduğu söylenir. Aslı itibarıyla necis kabul edilen köpek eğitilmiş olduğunda sahibi için tuttuğu av temiz ve helâl sayılır. Bu yönüyle düşünüldüğünde terbiye edilen ve kontrol altına alınan nefis de eğitilmiş av köpeği mesabesinde dir.<sup>38</sup>

Tasavvufta nefis terbiyesi çok zor olan riyâzet hayatıyla gerçekleştirilir. Bunun için nefsin isteklerine uymamak, onun kurduğu tuzaklara karşı dikkatli olmak gerektiği sıklıkla dile getirilir. Ancak İbn Acîbe (v.1809) gibi âlimler, meşakkatli riyazetlerle nefse yüklenilmesinin doğru bir yöntem olmadığını âyet ve hadislerden çıkardığı işaretlerle delillendirmeye çalışır. Meselâ, “*Ey iman edenler! Kadınlara icbaren varis olmanız size helal değildir*” (Nisâ 4/19) âyetin işârî tefsîrinde kadınlara icbar ile mirasçı olmayı, nefse karşı çok zor mücadelelerde bulunarak manevi ilme mirasçı olmayı ümit etmeye benzetir ve bu hatalı tutumu tenkit eder. İbn Acîbe “Hiç biriniz, bineğini aşırı yorup da hiçbir mesafe gidemeyen ve binecek hiçbir hayvan sırtı da bulamayan kimse gibi olmasın” hadisini de delil göstererek bu hususta isabetli düşündüğünü ispatlamaya çalışır.<sup>39</sup>

Nefsin olumsuz taraflarını tamamen ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını belirten Gazzâlî (v.505/1111), onun aklın ve vahyin kontrolü altında tutulması gerektiğini ifade eder. Ayrıca o, riyazet esnasında müridin kalben Allah ile birlikte olmasını, kalbi Allah'tan başka herşeyden boşaltmasını nefis ile

<sup>37</sup> İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 1/165, 2/152, 3/538.

<sup>38</sup> Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Tahran: 1338), 315.

<sup>39</sup> İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 1/482; Ay, *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu-İbn Acîbe Örneği*, 263.

mücadelede hedefe ulaşmayı kolaylaştıracağını belirtir. Kalp Hak Teâlâ ile birlikte olursa, sahibini rubûbiyetin tecellisine mazhar kılar, Allah tarafından bazı sırlar kendisine keşf olunur. Kişiyi bunlardan birşey görüldüğü zaman bunu başkalarına anlatmak, bu ahvalin bir daha ortaya çıkmamasını netice verir. Nefis keşfe mazhar olduğunda haz alır, bu hazın etkisiyle mânâların keyfiyeti üzerinde düşünmeye başlar ve böylece kemalâta ulaştıracak makamlar elde eder.<sup>40</sup>

Tasavvufta insanın kendisini tanımasıyla Rabbini tanımasının kolaylaşacağına inanılır. “Nefsini bilen rabbini bilir”<sup>41</sup> ifadesi bu hükmü destekleyen hüccetlerdendir. Zayıf hadis olarak bildirilmekle birlikte bu ifadenin mefhum-ı muhalifinden nefsin tanımayanın rabbini hakkıyla tanıyamayacağı anlaşılır. Nefsindeki olumsuz özelliklere bakan kişi, bunlardan kâmil olan sıfatların Hak Teâlâ’da var olduğuna kanaat getirerek rabbini bilebilir. Bu bağlamda nefsinin zaaflarının, kusurlarının farkında olanlar nefis ile mücadelelerinde başarıyı yakalama şansları daha yüksek olur.

## 5. NEFSİN HEVÂSİ İLE MÜCÂHEDENİN SONUÇLARI

Hak Teâlâ, kâr ve zarar, iyilik ve kötülük gibi olumlu ve olumsuz duyguları her insanın nefisine potansiyel olarak yerleştirmiştir. Kur’ân’da: “Nefse ve onu düzenleyene, sonra da ona fücûrunu (bozukluğunu) ve takvasını (korunmasını) ilham edene” (Şems 91/7-8) buyrulur bu hükmün doğruluğuna işaret edilir. Sonuçta nefis ya dünyada yaptığı kötülüklerle karşılık olarak ahirette kaybeder ya da iyiliklerine karşılık olarak kazanç elde eder. İnsana iyilik ve kötülük ilham edilse bile netice itibarıyla neyin iyi, neyin kötü olduğunu insan her zaman akıyla idrak edemez ancak nakil kaynaklarının haber vermesiyle bilebilir. Kötülüğü alışkanlık haline getirerek fıtratını bozmuş olanların kalplerinin mühürlendiğini (el-Bakara 2/7), insanlara şer ve hayır olmak üzere iki yolun gösterildiğini (Beled 90/10) Kur’ân ifade eder. Şems sûresinin 8. âyetinde geçen fücûr kelimesinin takva kelimesinden önce zikredilmesi, kötülüğü defetmenin, fayda temin etmekten daha öncelikli olduğunu belirtmek içindir. Çünkü burada asıl amaç insanları kötülükten nehyetmek, kalplerine takvayı yerleştirmektir. Bu

<sup>40</sup> Gazzâlî, *İhyâü Ulûmu’d-Dîn*, 3/178.

<sup>41</sup> Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/262.

amaçlar, İslâm adı altında faaliyet gösteren mezhep veya tarikatların birçoğunda ulaşılması hedeflenen ortak değerlerdir.<sup>42</sup>

Tasavvuf geleneğinde ayrıca ferdin iman yönüyle yakın derecesine ulaşması, amelî yönden ihsan derecesinde kulluk vazifesini yerine getirmesi amaçlanır. Diğer taraftan insanı nefsin hevâsına yönlendiren makam hırsı, mal tutkusu, şöhret gibi ahlâkî zafiyetlerin gerçekleştirilmesi engellenerek vuslata ermek en büyük maksat edinilir. Bu amaç doğrultusunda insan nefsi; iman, ibâdet, tefekkür, tezekkür, münkerden sakınma, iyilikte bulunma, mücâhede ve riyâzet ile arınmaya başladığında, onda ahlâken yücelme, ilâhî marifetlerde merhale katetme gibi iyi haller hâsıl olur. İmanın yarısı, amellerin en faziletlisi ve peygamberlerin de en önemli vasfı kabul edilen güzel ahlâk, nefsini temizleyenler için mücâhedenin bir semeresi olarak kabul edilir. Bu mücâhede sonunda kalpten nimet cennetlerine, Hak Teâlâ'nın rızasına kapılar açılır ve bu vesileyle kul dünya ve ahiret saadetine erişir.

Kötü hasletlerle kirlenen insan nefsinde ise inançsızlık ve isyankârlık başta olmak üzere birçok ahlâkî zafiyetler baş gösterir. Bu zafiyetler insanı adeta şeytanın maskarası haline getirir. Nefsin her türlü arzusunun derhal yerine getiren kişinin kalbi manevî hastalıklarla dolar. Bunlar bedendeki hastalık gibi değildir. Beden hastalığı ile en fazla dünyevî hayat son bulur ancak kalbî, manevî hastalıklar sonsuz hayatı mahveden ve ebedi azaba müstahak kılan hastalıklardır. Bu bakımdan nefis ile mücadelenin dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki boyutu vardır. İlahî talimatlar doğrultusunda hayatına yön verenler nefsinin tedavi ve terbiye etmek suretiyle Hak Teâlâ'nın "*Nefsini yücelten iflah olmuştur*" (Şems 91/9) müjdesine nail olarak dünya ve ahiret saadetine erişeceklerdir. Nefsinin kötü haslet ve günahlarla kirletenler de "*Onu alçaltan da ziyana uğramıştır*" (Şems 91/10) âyetinin ifadesiyle ebedi hüsrana maruz kalacaklardır.

### 5.1. Nefsin Hevâsı ile Mücâhede Kazananların Akibeti

İslâm'ın ortaya koyduğu kıstaslar, nefsin arzularını olumlu bir yöne çekmeyi temin eder. Çünkü nefis, şeytanın aldatmasıyla işlevini ve konumunu unutarak kibirlenir, sahibini azgınlaştırarak isyankârlığa sürükler. Aslında Yüce Allah, fücûru da takvayı da sınanması için nefse ilham etmiştir (Şems 91/7-8). İslâm, insan ile nefsin arzuları arasında bir denge koyarak meşrû ve gayri meşrû isteklerin arasını ayırır (Şems 91/9-10). Yüce Allah, iki âyette (Şems 91/7-8; Kıyâmet 75/1-2) nefse yemin ederek onu cennete ve kurtuluşa dâvet eder: "*Ey*

<sup>42</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/474-475.

*mutmain (huzura eren) nefis! Râzî olmuş ve kendisinden râzî olunmuş olarak Rabbine dön!"* (Fecr 89/27-28). Allah (cc), nefisini her türlü kötülükten arındırıp onun ile yapılan mücadeleyi kazananların kurtulacaklarını va'd eder. Bu, Allah'ın rızâsına, merhametine mazhar olanlar için gerçek bir kurtuluştur.<sup>43</sup> Buna mukabil, nefisini örterek pisliği içinde tutan kişinin Allah'ın lânetine ve azâbına müstehak olarak zarara uğrayacağı belirtilir.

Kur'ân, nefsin yalnızca kötülüğe davet eden olumsuz tarafının olduğunu kabul etmez. Aynı zamanda onun iyiliğe davet eden vicdanî yönünün de olduğunu bildirir. Bu yönüyle insanın, kendisine daima doğruyu gösteren bir pusulası da vardır. Bu dosdoğru pusulayı takip eden ve Hz. Yusuf (as) gibi nefsin kötü arzularına gem vuranlar her zaman istikamet üzere olurlar. Hz. Yusuf'un (as) nefsi bile kendisini kötülüğe yönlendirebiliyorsa bu durum, nefis taşıyan tüm insanlarda ortak olduğunu gösterir. Çünkü bir peygamber olarak günahlardan arınmış olan Hz. Yusuf (as) hiçbir zaman nefisini temize çıkarmamış ve her zaman nefsin olumsuz yönüne dikkat çekmiştir (Yusuf 12/53). Dolayısıyla kötülüğü emretme isteği, her nefsin yapısında vardır. Ancak Hak Teâlâ'nın emirlerine boyun eğen kimseler, nefsin hevâsına uymaktan kaçınarak onun yaptırım gücünü zayıflatırlar.

Nefsin dizginini elinde tutabilenler dünyaya hâkim olabilir. Nefisini dizginlemek, menfaatini, mutluluğunu, endişesini, gururunu, umudunu ve kibrini ayaklar altında çiğnetmektir. Nefsin arzularını gemleyen kimseler, otoriter insan ve topluluklara köle olmaktan kurtulur ve gücünü ilâhî kudrete dayandırarak sonunda mutlaka zafere ulaşır. Zira esaretin en büyüğü, kendi hırs ve tutkularının kölesi olmaktır. Kötülüğün kaynağı olan nefis, ruhun Rabbine ulaşmasına mani olan ve kötü arzuların dürtüsüyle hareket eden olumsuz bir varlık olarak görülür. Bu nedenle nefis terbiyesi tasavvuf geleneğinin esas kısmını teşkil eder. Sûfîler, nefsin arzularına muhalefet etmeyi en büyük ibadet sayar ve seyr u sülûk ile derece katedenlerin ahirette felaha kavuşacaklarına inanırlar.<sup>44</sup>

Ebû Tâlib el-Mekkî (v. 386/996), ahirette hesabı kolay olanların, dünyada iken nefislerini sürekli hesaba çeken kimseler olduklarını söyler. Dünyada iken

<sup>43</sup> Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 23/171-172.

<sup>44</sup> Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, (Ankara: 1971), 69-70.



nefsini daima terbiye etmeye çalışanların, vera' (Allah korkusu) taşıyanların tartılarının ağır geleceğini ve bunların varacağı yerin cennet olacağını belirtir.<sup>45</sup>

İman, ferдин kendi iradesiyle akıl kapısından girerek kalbi mesken tutar; nefis ve şeytana götüreceği kapıdan da çıkar. Ruh, şeytanın etkisiyle hayvanî nefsin kontrolü altına girer, duygularını onun arzuları yönünde kullanırsa; buna "nefs-i emmâre" denir. Bu minval üzere devam ettikçe ruh günahlarla tamamen kirlenir ve sonuçta mühürlenir. O halde insanın ebedi mutluluğu elde etmesi için ruhunun nefsanî ve şeytanî duygularından arınması gerekir. Kur'ân'da bu hükmün hakikati şöyle ifade edilir: "*Muhakkak nefsinin (ruhunun) kötülüklerden temizleyen kurtuluşa erdi. Onu kötülüklerle örtüp kirlüten de zarar ve ziyana uğradı*" (Şems 91/9-10). Bu âyetler, nefsin günahlardan arındırıp takva ile eğiterek ve geliştirerek nurlandıran kimselerin gerçek kurtuluşu bulacağını, "*Gir kullarımın içine, gir cennetime*" (Fecr 89/29-30) hitabına mazhar olarak muratlarına erişeceklerini vurgular.<sup>46</sup>

Gece ve gündüz, güneş ve ay, gök ve yeryüzü nasıl ki aynı şeyler değilse, onların etki ve sonuçları nasıl ki birbirine zıt ise, fücûr ve takva da aynı şekilde birbirine zıttır. Bu nedenle dünyada yapılan iyilik ile kötülüklerin neticeleri de bir olmaz. Övülen iyilikler haddizatında değerlidir, değerli olan iyiliklerin mükâfatı da verilmelidir. Keza ayıplanan kötülükler aslı itibarıyla değersizdir, bunlara da ceza verilmesi gerekir. Ancak netice itibarıyla bu hususta karar mercii insan değil bilakis ona fücûr ve takvayı öğreten Hak Teâlâ'ya aittir. Fücûr ve takvanın mahiyet ve sınırlılığını tayin eden, onlar için ceza veya mükâfatın miktarını da belirleyen O'dur. Dolayısıyla nefsin tezkiye edenlerin felaha kavuşacakları, nefsin kötülüklerle kirlenenlerin ise zarara uğrayacakları bizzat Yüce Allah tarafından bildirilmektedir.<sup>47</sup>

Kur'ân'da ayrıca nefis ile yapılan mücadelede üstünlük sağlayanların akibeti ile ilgili şöyle buyurulmuştur: "0 gün geldiğinde, Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. O gün insanlardan şakiler ve saidler vardır" (Hud 11/105). Saidlere gelince, gökler ve yerler durdukça -Rabbi'nin dilemesi hariç- içinde ebedi kalmak üzere cennettedirler. Bu kesintisiz bir ikram ve lütuftur" (Hud 11/108). Ebedi cennetlikler için "Rabbinin dilemesi hariç" denilmesi

<sup>45</sup> Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, trc. Muharrem Tan, (İstanbul: İz Yay., 2004), 1/265.

<sup>46</sup> Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/475.

<sup>47</sup> Ebû'l A'la el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Hamdi Aktaş, (İstanbul: İnsan Yay., 1986), 7/137.

dünyadayken terbiyesi eksik kalmış günahkâr müminlerdir. Onlar ilk cennetlikler kadar orada kalmadıkları için kapsam dışında tutulmuşlardır. Hak Teâlâ bu âyetlerle yegâne karar vericinin ve yegâne kanun koyucunun yalnızca kendisinin olduğunu haber vermiş, mutlu olanlarla ilgili vermiş olduğu hükmü hiçbir gücün değiştiremeyeceğini vurgulamıştır.<sup>48</sup>

Konuyla ilgili başka bir âyette şöyle buyurulmuştur: “*Rabbinin azametinden korkarak nefisini hevâsından engelleyen kimsenin varacağı yer cennettir*” (Nâzi’ât 79/40-41). Bu âyete göre cennete girmek, Allah’tan korkmaya bağlıdır, O’ndan korkmak ise önceden O’nu bilmeyi gerektirir (Fâtır 35/28). Hak Teâlâ’dan korkmak, nefsin hevâsına engel olmaya yardımcı bir unsur olduğundan, sebep sonuçtan önce zikredilmiştir. Âyette sebep olarak bildirilen Allah’tan korkmak da, nefsin hevâsına mani olmak da tüm taat ve iyi şeyleri içerir. Bu nedenle hevâsına üstün gelen peygamber ve velayet derecesine çıkan kimseler cennetle müjdelenmiştir.<sup>49</sup>

Hülâsa, tasavvufa göre nefisini ilim ve marifet, niyet ve irade, zikir ve tefekkür, teyakkuz ve murakabe ile hesaba çekenler Allah’ın (cc) lütuf ve yardımına, ünsiyet ve sevgisine mazhar olurlar. Keza nefsinin arzularına muhalefet ederek, tevbe-i nasûh ile günahlardan yüz çevirerek, halvet ve riyazetle zühd hayatı yaşayarak, havf ve recâ ile kalbini dengede tutarak istikamet belirleyenlerin her zaman nefis ile olan mücahedelerinde kazanan taraf oldukları ifade edilir.

## 5.2. Nefsin Hevâsı ile Mücâhedede Kaybedenlerin Akibeti

Hak Teâlâ, nefisini arındıran kimsenin felaha kavuşup kazanacağına; onu korumayıp günaha dalmasına sebep olanın ise zarara maruz kalacağına dair yedi şeye and içmiştir: “*Muhakkak nefisini (ruhunu) kötülüklerden temizleyen kurtuluşa erdi. Onu kötülüklerle örtüp kirleten de zarar ve ziyana uğradı*” (Şems 91/9-10). Allah’ın (cc), adı geçen varlıklara yemin etmesi, insanları bunlar üzerinde tefekkür etmeye davet içindir. Çünkü O’nun yemin ettiği varlıkların kalp üzerinde ciddi tesiri vardır ve tefekküre yönelme hususunda bunlar daha etkilidir.

Yüce Allah, nefisini küfür, batıl inanç, fena huy gibi kötü şeylerden temizleyen, iman, takva, irfan, güzel ahlâk gibi vasıflarla donatan, ilâhî tecellilere mazhar olan kimselerin uhrevî açıdan menfaat elde edeceklerini söz konusu

<sup>48</sup> Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur’ân*, 6/164.

<sup>49</sup> Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 22/491-492.

âyetle bildirmiştir. İnsanın seçimini bu yönde kullanması neticesinde “Allah’a yardım ederseniz o da size yardım eder”(Muhammed 47/7) hükmü gereğince Hak Teâlâ’nın da kendisine yardım edeceği ifade edilir. Aynı şekilde Hak Teâlâ’nın dinine yardım etmeyen, nefsinin günahlarla kirleten ve “Allah ne olurdu, hayatım için önceden hayır yapsaydım”(Fecr 89/24) âyetinde ifade edildiği üzere yaptıklarından pişmanlık duyan kimselerin ebedi azap ile cezalandırılacakları beyan edilir.

“Nefsini kötülüklerle örtüp kirleten de zarar ve ziyana uğradı” (Şems 91/10) âyetinde geçen tedsîye kelimesi, tezkiyenin zıt anlamlısıdır. Tedsîye, hileyle birini fesada düşürmek, bir şeyi gömüp gizlemek, toprağa gömmek anlamlarına gelir. Bu anlamıyla nefsi tedsîye, ruhu faziletli hasletlerle arındırmayıp kötü duygu ve amellerle ifsad etmek, şeytanî hislerle maddiyata gömmek ve ahirette küle atılmış et gibi cehenneme kapatmaktır. Sevk-i ilâhî ile nefsi arındırmak nur ise, nefsi kirletmek de gecenin zifiri karanlığıdır. Hak Teâlâ’nın üstün meziyetlerle donattığı nurlu insan ruhunu günah kirleriyle böyle gömmek elbette en büyük zarar ve ziyandır.<sup>50</sup>

Dünyada iken nefsin esareti altına girerek uhrevî saadetten mahrum kalan kimseler için Kur’ân’da şöyle buyurulmuştur: “Şakilere (mutsuz) gelince, onlar için ateşte bir soluma ve anırma vardır. Gökler ve yerler durdukça-Rabbî’nin dilemesi hariç- orada ebedi kalıcıdır” (Hud 11/106-107). Burada cehennemlikler için “Rabbî’nin dilemesi hariç” denilmesi, terbiyesi eksik kalmış günahkâr müminlerdir. Bunlar, diğer kâfirler gibi ebedi kalmadıkları gibi nefislerinin terbiyesi cehennemde bir süreliğine kalarak tamamlanmıştır.<sup>51</sup>

Nefsin kötü arzuları ile yapılan mücâhedede gereksiz şeylerle meşgul olan kimse, uhrevî hayatı için gerekli olan şeylerden mahrum kalır. İslâm’ın koyduğu prensiplere uymayan mutlaka batıl yollara süluk eder. Hak Teâlâ’ya kulluk etmeyen, başkaların hükmü altına girmeye mahkûm olur. Hz. Peygamberin yolundan gitmeyen, müminlik vasıflarını kaybeder, hevâ ve hevesini ilâhlaştırır. Fazilet, hevânın peşinden gitmek değil; İslâm’ın hükümlerine ram olmaktır. Dolayısıyla hevâ ve heveslerine göre yaşam tarzı belirleyenler, hakkın ölçüsüne riayet etmeyenler, cehennem çukuru olan Hâviye’ye düşmeyi hak ederler.

<sup>50</sup> Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 8/476.

<sup>51</sup> Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 6/164.

İyilik ve kötülük işleme meyli her insanda doğuştan vardır. İmtihanın bir gereği olarak insan, bu iki eğilim arasında muhayyer bırakılmıştır. Tercihini iyilik yapma yönünde gösteren kimse mutlu, kötülük yönünde gösteren kimse ise bedbaht olur. Mutasavvıflar, insanın bu kötülük yapma meyline "nefsi emmare" adını vererek kişinin ahirette cezalandırılmasına sebep olan asıl unsurun bu nefis olduğuna inanırlar. Ancak insanın eğitilerek kötülük yapma meyli ortadan kaldırılabileceğine göre, onda bağımsız bir varlık olarak yalnızca kötülüklere yönlendiren bir nefis yoktur. Onun yerine, kötülük yapma meylinin insanda bazen galip gelmesi ve baskın olması vardır. Bu durum da kişinin kötülüğe bağımlılık gösterme meylidir. Yoksa bedenden ayrı düşünülen bir varlık değildir.<sup>52</sup>

"*Kımayan nefse yemin ederim*" (Kıyâme 75/2) ayeti, insanda nedamet ve kınama özelliğinin olduğunu gösterir. Kişi bir kötülük yaptıktan sonra yaptığına içten içe nedamet duyar ve böyle bir şeyden dolayı kendi kendini hesaba çekmeye ve suçlamaya başlar. İnsanın bu özelliğine tasavvufta "nefs-i levvame" adı verilir. İslâm düşüncesinde insan, ruh ve bedenden müteşekkil bir bütün olarak tasavvur edilir. Ruh ne kadar hürmete layık ve kıymetli ise vücudu da o derece hürmete layık ve kıymetlidir. İslâm, insana ruhu ayrı bedeni ayrı bir varlık olarak bakmaz bilakis bir bütün olarak bakar. Dolayısıyla ahirette insanlar ruh ve beden birlikteliği gözetilerek diriltilecek, dünyadayken nefsin hevasına uyanlar azaba, vicdanının sesiyle hareket edip hidayete tabi olanlar ise mükâfata nail olacaklardır.

## 6. SONUÇ

Mutasavvıflar, işâri tefsîr metodunu geliştirerek bunu zâhir ve bâtın şeklinde iki kısımda incelemiştir. Bâtın ilminin yalnızca ilâhî bilgiyi kesbetmiş âriflerce elde edebileceğini söyleyerek bu bağlam çerçevesinde sistemlerini kurmuşlardır. Mutasavvıflar, nefis kavramını işâri tefsîr bağlamında yorumlayarak nefsin asla aklanmaması ve daima sorgulanması gerektiğini belirtmişlerdir.

Tasavvufun ana konularından biri olan nefis kelimesini sûfiler, ahlakî ve psikolojik bir yaklaşım tarzıyla incelemiş ve iç âlemlerinin sırlarını bu kelime ile ifade etmişlerdir. Onlar nefse "insanın kendisi" anlamını vermekle birlikte genellikle kötülüklerin kaynağı olarak bakmışlardır. Ancak Kur'ân nefse, yalnızca

---

<sup>52</sup> Sarmış, *Tasavvuf ve İslam*, 62.

kötülüklerin kaynağı olarak bakmaz, onun eğitilerek güzel hasletlerle iyi bir ruh şekline dönüştürülebileceğine vurgu yapar. İnsanın iç âlemini ihtiva eden nefis, onun bedenden oluşan cismine ve rûhuna da delalet eder.

Tasavvufta nefis çoğunlukla olumsuz bir manada kullanılır. Lakin bu olumsuzlukların hevâ'ya isnat edilerek, nefsin hem olumlu hem olumsuz anlamıyla kullanılması aklî ve naklî kaynaklara daha uygundur. Çünkü hevâ, her tür ahlâksızlığın, fesâdın, zulmün, pislüğün ve kötülüğün kaynağı olduğundan kendisine her yönüyle olumsuz anlam yüklenebilir. Öte taraftan nefse karşı âdaletli davranmak, onu her zaman ayıplamamak da nefsin insan üzerindeki bir hakkı olarak görülür. Mümin, hevâyaya değil, hüdâyaya uyar, başkalarının arzularını peşinden gitmez, vahyin ve ilmin prensipleri doğrultusunda hareket eder, iman ve takvânın yardımıyla nefis-i emmare'yi ıslah etmeye ve onu hükmü altına almaya çalışır.

Her insanın nefsinde kötülüğe eğilim tarafı vardır. Onun, nefsindeki fücûrdan arınmasının yeğane yolu ise, bu fücûrun varlığının farkında olması ve gerçek manada ondan sakınmasıdır. Sûfiler, nefsi birkaç merhaleye ayırarak bunlardan en alt basamakta nefis-i emmârenin olduğunu savunurlar. En üst makam olan nefis-i kâmile makamına ulaşan bir kişinin asla yanlış bir itikada sapmayacağını iddia ederler. Oysa Hz. Yusuf (as) bile nefis-i emmare taşıdığını ve bunun sürekli kendisini kötülüğü emrettiğini ifade eder. Sûfilerin düşüncesine göre, nefis-i kâmile sahibi bir zat artık nefis-i emmare taşımadığına göre kendisi makamca Hz. Yusuf (as) gibi peygamberlerin makamının üstüne bile çıkabilir ki böyle bir durumun doğru olmadığı açıkça söylenebilir. Bunun yerine nefsin mertebelerini nefsin farklı özellikleri olarak değerlendirmek daha doğru olabilir. Zira ıslah edilse bile nefis her zaman kötülüğü emreder durur. Bu durum peygamberler de dâhil her insan için geçerlidir.

Kişilik eğitiminin ana unsuru olarak görülen insan nefsi, bazen sakinleşir, kendisine öğretilen takvâ baskın gelir; bazen hevâsına uyar, kendisine öğretilen fücûr arzusu ile dolar. Nefis, daima eğitilmeye ihtiyaç duyar. İnsanın yaşı ve makamı ne olursa olsun beşer olması hasebiyle yanlış yapma eğilimi her zaman vardır ve olacaktır. Bu sebeple Müslümanın asıl vazifesi, ihsan ve taat dairesinde kalıp, takvâyaya da eğilimli olan nefisini yaşam boyu eğitmeye ve onun arzularına karşı dikkatli olmaya çabalamak, hevâsını imanının ve aklının hükmü altında tutmaktır. Bunlara riayet edilmezse nefis, kendini ilah statüsünde bile görerek insanı ebedi cehenneme doğru sürükleyecektir.

Tasavvuf geleneğinde nefsin hevâsı ile mücâhedede zafere ulaşmak için tarikatın kurallarına uymak ve şeyhin rehberliğinde seyr u sülûkta bulunmak şart koşulur. Mücâhede vuslata ermeden önce seyr u sülûk sırasında yapılır. Seyr u sülûkta şirkin her çeşidinden kurtulmak adına Hak Teâlâ'yı çokça zikretmek ve rızasına nail olmak amaçlanır.

Bazı mutasavvıflar, nefsin tezkiyesi için onun öldürülmesi yani etkisiz kılınması gerektiğini iddia ederler. Ancak Kur'ân, nefsin ilahlaştırıcı anlayışa karşı çıktığı gibi "...Nefislerinizi öldürmeyin" (Nisâ 4/29) âyetinin ifadesiyle onu öldürmeyi, pasifize etmeyi ruhun ihyası olarak gören anlayışa da karşı çıkar. Hak Teâlâ, nefsi öldürmek için yaratmamış bilakis onu terbiye edip onunla derece katetmek için bir vasıta kılmıştır. Nefis olmadan insanların sınanması mümkün olmadığına göre onların en şerefli ile en zelilleri de ayırt edilemez.

Suç insan tarafından işlendiği için sorgulanması gereken kişi de insan olmalıdır. Böyle bir durumda insan suçlu aramak yerine işlediği günahı kabul lenip tevbe ve istiğfarda bulunmalıdır. Hatta bazı mutasavvıflar da nefse karşı aşırıya gitmeyi İslâm'ın kolaylık ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle doğru bulmaz. Onlar, insanın nefsinin düşmanlıkla değil Hak Teâlâ'nın sevgisiyle meşgul etmesi gerektiğini, nefsi terbiye ederek ondan yararlanmanın mümkün olduğunu söylerler.

## 7. KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fûâd (v.1388/1968). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Muhsin Bidârfur. Kum: İntişarât Bidâr, 1412/1991.
- el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (v.1162/1749). *Keşfü'l-Hafâ'*. (1-2). Nşr. Ahmed el-Kalâş. Beyrut: y.y., 1985.
- Ay, Mahmut. *Kur'ân'ın Tasavvufî Yorumu-İbn Acîbe Örneği*. 2. Baskı. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (v.1971). *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. (1-8). İstanbul: Bilmen Yay., 1985.
- Bulut, Hasan. *Kur'ân'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı (v.1137/1725). *Tefsîru Ruhu'l-Beyân*. (1-10). İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmudiye, 1933.
- ed-Dameğânî, Huseyn b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1983.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed (v.255/869). *Sünen-i Dârimî*. (1-2). İstanbul: Çağrı Yay., 1992.

- Erzurumî, İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*. İstanbul: Alem Tic. Yay., 1996.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed (v.170/786). *Kitâbu'l-Ayn*. (1-4). Thk. Abdulhamîd Handâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (v.505/1111). *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. (1-4). Trc. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yay., 1989.
- el-Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî (v. 465/1072). *Keşfü'l-Mahcûb*. Tahran: 1338.
- İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî. *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân. (1-6). Kahire: y.y., 1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin (v.638/1240). *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Kahire: y.y., 1293.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmaduddîn (v.774/1373). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*. (1-8). Thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. B.y.: Daru't-Tayyibe li'n-Neşr, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem (v.711/1311). *Lisânu'l-'Arab*. Thk. Yusuf Bikâ'î, İbrâhîm Şemsuddîn, Nedâl Alî. (1-4). Beyrut: 1426/2005.
- el-İsfahânî, Rağîb (v.502/1108). *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredat*. Çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Risale-i Kuşeyrî*. Çev. Ali Aslan. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2006.
- Kutup, Seyyid (v.1386/1966). *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. Çev. Sâlih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, İbrahim Türklü, İbrahim Tüfekçi. (1-10). İstanbul: Dünya Yay., 1991.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yay., 2004.
- el-Mevdûdî, Ebû'l A'la (v.1399/1979). *Tefhîmu'l-Kur'ân*. Trc. Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Hamdi Aktaş. (1-7). İstanbul: İnsan Yay., 1986.
- el-Muhâsibî, Hâris b. Esed. *er-Riâye li Hukûkillâh*. Thk. Abdurrahman Abdulhamid el-Berr. Mısır: Daru'l-Yakin, 1999.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen b. Süleymân (v.150/767). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, 1994.
- en-Nesâî, Ahmed b. Şu'âyb (v.302/915). *Sünen-i Nesâî*. Trc. Bedrettin Çetiner. (1-8). İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Ögke, Ahmet. *Kur'ân'da Nefs Kavramı*. İstanbul: 1997.
- Peker, Hidayet. *İbn Sînâ'nın Epistemolojisi*. Bursa: y.y., 2000.
- er-Râzî, Fahrüddîn (v.606/1210). *Mefâtihu'l-Gayb (Tefsîru'l-Kebîr)*. Trc. Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Sarmış, İbrahim. *Tasavvuf ve İslam*. Bursa: Ekin Yayınları, 2005.
- et-Taberî, İbn Cerir (v.310/922). *Câmi'u'l-Beyân ân Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Mısır: y.y., 1968.

Türker, Ömer. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/529-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ülken, Hilmi Ziya. *Aşk Ahlâkı*. Ankara: 1971.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili* (v.1942). Thk. M. Nûr Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canbolat, Âlim Gür. (1-9). Ankara: Akçağ Yay., 1995.